

TATAR TÜRKÇESİ YAZI DİLİNDE VE AĞIZLARINDA y-/c- SESİ ÜZERİNE*

Ercan ALKAYA**

Özet

Türkçede ön seste y- sesinin korunması veya c-, j- gibi seslere dönüşmesi ilginç bir görünüm arz eder. y->c-/j- dönüşümü bir Kıpçak dil özelliği olarak kabul edilmekte ve günümüzde Kıpçak Türkçesinin çağdaş temsilcilerinde görülmektedir. Ancak Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de ön sesteki bu kullanım farklılık arz eder. Ön ses y-, günümüz Kıpçak Türk lehçelerinden Kırgız, Karaçay-Balkar Türkçelerinde c-; Kazak, Karakalpak Türkçelerinde ise j- olarak görülürken, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar, Kumuk, Karay Türkçelerinde ise değişikliğe uğramaz. Oğuz (Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz) ve Karluk (Özbek, Uygur) grubu Türk lehçelerinde de ön seste y- korunmaktadır. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Tuva ve Hakas Türkçelerinde ç-, Altay Türkçesinde de c-'dir. y- sesi Yakutçada (Saha) s-, Çuvaşçada da ş- olmaktadır. Ön seste y-/c- sesinin durumu bakımından Tatar Türkçesi farklı bir görünüm arz etmektedir. Tatar Türkçesinde sayı olarak ön seste y-'yi koruyan kelimeler çoğunlukta olsa da (yafrak “yaprak”, yakın, yıl, yalkın “alev”, yat-, yıl gibi), önemli bir miktarda da ön seste c- bulunduran kelimeler yer almaktadır. Tatar Tili'nin Ayrıntılı Sözlüğü'nde (C.III, Kazan 1981) kök hâlde, türemiş, pekiştirmeli, birleşik kelime, yansıma, ikileme şeklinde (cidî “yedi”, cidîgen “yedigen”, cidîyılık “yedi yıllık”, ciñel “hafif”, ciñiley- “hafifle-”, cir “yer”, cir-kük “yer gök”, cirli “toprak sahibi, cilbir-cilbir “püfür püfür”, ceyin-kışın “yaz kış” vb.) c- sesi ile başlayan 450 civarında Türkçe madde başı kelime bulunmaktadır.

Tatar yazı dilinde diğer Türk lehçelerinden farklılık arz eden y->c- değişmesi bilhassa /i/ ünlüsünden önce cil “yel”, cir “yer” gibi kelimelerde ortaya çıkmakta ve bu durum diğer Kıpçak lehçelerinin Tatar Türkçesine tesiriyle açıklanmaktadır. Ancak gerek Tatar Türkçesinin tarihî dönemleri gerekse ağızları dikkate alınır, Tatar Türkçesindeki ön ses y->c- değişiminin diğer Kıpçak lehçelerinin etkisinden ziyade kendi yapısı ve şartları göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada da Tatar Türkçesinin tarihî metinleri ve ağızları incelenerek söz konusu durum hakkında bir değerlendirme yapılacaktır. Bu bağlamda Orta (Kazan), Batı (Mişer), Doğu (Sibirya) gibi üç büyük ağız grubu olan Tatar Türkçesinin ağızlarından ve yazı dilinden örnekler verilecek, ön ses y-'nin ilgili ağızlarda korunması veya başka seslere dönüşmesi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tatar Türkçesi, Tatar Yazı Dili ve Ağızları, Kıpçak Türkçesi, y-/c- sesi.

ON THE INITIAL y-/c- IN TATAR TURKISH WRITTEN LANGUAGE

Abstract

In Turkish, the preservation of initial y- or its alteration with c-, j- expopses an interesting feature. The alteration of y->c-/j- is accepted to be an Kipchak feature and seen in the modern representatives of Kipchak Turkish. But, initial y-, while seen as c- in Kirghiz and Karachay- Balkar and as j- in Kazakh and Karakalpak, doesnt not change in Bashkir, Noghai, Crimea-Tatar, Kumyk and Karai Turkish. Initial y- is also preserved in Oghuz (Turkey,

* Bu makale, 22-26 Mayıs 2017'de Ankara'da Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'na sunulmuş bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş biçimidir.

** (Prof. Dr.) Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ELAZIĞ, El-mek: ealkaya16@gmail.com

Azerbajjan, Turkoman and Gagauz) and Karluk (Uzbek, Uighur) language groups. In Northeastern language group, initial y- is ç- in Tuva and Khakas and c in Altai Turkish; in Yakutian s- and in Chuvash ş-. Tatar Turkish has a different feature in terms of the situation of the initial y-/c-. Eventhough the number of the words which preserved initial y- (yafraq “leaf”, yakın “near, close”, yıl “year”, yalkın “fire”, yat- “to sleep, to lie down”) are the majority, the number of which changed it into c- are substantial. There are 450 headwords with intial c- in the forms of base, derived, intensive, compound, mimetic, handiadyoin (cidi “seven”, cidiğen “heptagon”, cidiyillik “for seven years”, ciñel “slight, light”, ciñiley- “to get light-”, cir “ground, place”, cir-kük “ground-sky”, cirli “landholder”, cilbir-cilbir “puffy”, ceyin-kışın “summertime-wintertime” vb.) in the Tatar Language Descriptive Dictionary (V. III, Kazan 1981).

In Tatar written language the above-cited differential alteration of y-/c- occurs specially when preceding /i/ like in cil “wind”, cir “ground, place” and this change is considered to occur as a consequence of the effect of the other Kipchak dialects. Considering historical periods and sub-dialects of Tatar Turkish, initial y-/c- alteration in Tatar Turkish should be examined by taking into account its own structure and circumstances rather than the influence of Kipchak dialects. In this context, by giving examples from three major subdialects of Tatar Turkish, Center (Kazan), West (Misher), East (Siberia), and Tatar written language, the preservation and alteration of initial y- will be elaborated.

Key Words: Tatar Turkish, Tatar Written Language and Subdialects, Kipchak Turkish, y-/c- sound.

Türkçede ön seste y- sesinin korunması veya c-, j- gibi seslere dönüşmesi ilginç bir görünüm arz eder. y->c-/j- dönüşümü bir Kıpçak dil özelliği olarak kabul edilmekte ve günümüzde Kıpçak Türkçesinin çağdaş temsilcilerinde görülmektedir¹. Ancak Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de farklılık arz eder. Ön ses y-, günümüz Kıpçak Türk lehçelerinden Kırgız, Karayay-Balkar Türkçelerinde c-; Kazak, Karakalpak Türkçelerinde ise j- olarak görülürken, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar, Kumuk, Karay Türkçelerinde ise değişikliğe uğramaz. Oğuz (Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz) ve Karluk (Özbek, Uygur) grubu Türk lehçelerinde de ön seste y- korunmaktadır. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Tuva ve Hakas Türkçelerinde ç-, Altay Türkçesinde de c-’dir². y- sesi Yakutçada (Saha) s- (Kirişçioğlu, 2007: 1238), Çuvaşçada da ş- (Ersoy, 2007: 1292) olmaktadır. Ön seste y-/c- sesinin durumu bakımından Tatar Türkçesi farklı bir görünüm arz etmektedir. Tatar Türkçesinde sayı olarak ön seste y-’yi koruyan kelimeler çoğunlukta olsa da, önemli bir miktarda da ön seste c- bulunduran kelimeler yer almaktadır.

¹ Ön ses y->c-/c- dönüşümü başka dillerde de görülen bir ses olayıdır. V. A. Bogoroditskiy, Türkçedeki /y/ sesinin İdil-Ural Tatar Türkçesinde /c/ye, Kazak Türkçesinde /j/ye dönüşmesi gibi, Latin halk dilindeki /y/ sesinin de İtalyancada /dj/’ye, Fransızcada da /j/ye değiştiğini belirtmektedir. bk. EXETOV, G. X., *Tatar Dialektologiyes*°, Kazan 1984, s. 45.

² Kıpçak, Karluk ve Kuzeydoğu Türk lehçelerinde ön ses y-’nin durumu için bk. BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-Süleyman Kaan YALÇIN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I, Güneybatı/Oğuz Grubu*, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014a), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II, Güneydoğu/Karluk Grubu*, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014b), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-Mehmet ÖZEREN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri IV, Kuzeydoğu Grubu*, Akçağ Yay., Ankara.

Türk lehçelerinde ön ses y-‘nin görünümünü şöyle bir tabloyla gösterebiliriz:

Türk Lehçelerinde Ön Seste y-‘nin görünümü						
y-	c-	j-	ç-	s-	ş-	y- ~ c-
Başkurt	Kırgız	Kazak	Tuva	Yakut	Çuvaş	Tatar
Nogay	Karaçay-Balkar	Karakalpak	Hakas			
Kırım-Tatar	Altay					
Kumuk						
Karay						
Türkiye						
Azerbaycan						
Türkmen						
Gagauz						
Özbek						
Uygur						

Tatar Türkçesinin yazı dilinde Türkçe kelimelerde ön seste çoğunlukla y- sesi korunurken azımsanamayacak kadar kelimedede de y->c- dönüşümü bulunmaktadır. Tatar Tili'nin Añlatmalı Süzliği'nde (C. III, Kazan 1981) kök hâlde, türemiş, pekiştirmeli, birleşik kelime, yansıma, ikileme şeklinde (cidi "yedi", cidiğen "yedigen", cidiyılık "yedi yıllık", ciñel "hafif", ciñiley- "hafifle-", cir "yer", cir-kük "yer gök", cirli "toprak sahibi, cilbir-cilbir "püfür püfür", ceyin-kışın "yaz kış" vb.) c- sesi ile başlayan 450 civarında Türkçe madde başı kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin de büyük çoğunluğu i, ĩ, e, ü (bilhassa i) gibi ince sıradan ünlülerden önce (cil "yel", cidi "yedi", cir "yer", cim "yen", ciñil "hafif", cit- "yet-", ciñge "yenge", ciñ "yen", ciñ- "yen-"; cibı- "ıslan-", cılık "ilik", cıp "ip"; cey- "yay-", cey "yaz", ceye "yay", ceyev "yaya", cerin "gelecek yıl"; cürme- "elle dik-" vd.) gelmektedir. Ancak a, ı, o gibi kalın sıradan ünlülerden önce gelen (cayna- "parla-, parıl-da-", calpay- "büyü-, yetiş-"; cılı "sıcak", cir "türkü", cıy- "yığ-", cıyır- "büz-, buruştur-", cılıbır-cılıbır "parıl parıl"; comak "bilmece", cot "hayvanların ağıltan kırılması, kırım" vd.) epeyce kelime de vardır.

Görüldüğü gibi Tatar yazı dilinde ön seste y-/c- sesi karışık olarak görülmekte ve diğer Türk lehçelerinden farklılık arz etmektedir. Ahmet B. Ercilasun, Tatar yazı dilinde y->c- değişiminin bilhassa /i/ ünlüsünden önce cil "yel", cir "yer" gibi kelimelerde ortaya çıktığını belirterek bu durumun diğer Kıpçak lehçelerinin Tatar Türkçesine tesiriyle açıklamaktadır (Ercilasun, 2007: 114). Ancak gerek Tatar Türkçesinin tarihî dönemleri gerekse ağızları dikkate alınır, Tatar Türkçesinde ön ses y->c- sesinin değişiminin diğer Kıpçak lehçelerinin etkisinden ziyade kendi yapısı ve şartları göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekliliği

ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada da Tatar Türkçesinin tarihî metinleri ve ağzları incelenerek söz konusu durum hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Türkçenin elimizde bulunan ilk yazılı belgelerinde /c/ sesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Köktürk ve Uygur dönemi eserlerinde ön seste y-/c- denkliği bulunmaz ve ön seste /y-/nin korunduğu görülür. Ön seste y-/c- meselesiyle ilgili ilk kayıt Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçer. Kâşgarlı Mahmud, lehçelerin farklılıkları hakkında bilgi verirken o dönem Türk lehçelerinde ön seste y-/c- ile ilgili olarak "*Bütün isim ve fiillerin başındaki ye'ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim'e döner. Meselâ Türkler "yolcu"ya yelgin derler, bunlar ise elgin; Türkler "ılık su"ya yılığ su.w, bunlar ise elif'le ılığ derler. Aynı şekilde Türkler "inci"ye yinçü, bunlarsa cinçü derler. Türkler devenin tüyleri için yogdu, bunlar cogdu der.*" diyerek yinçü ve yogdu kelimelerinin Oğuzca ve Kıpçakçada cinçü ve cogdu şeklinde söylendiğini belirtmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 12). DLT'de bu iki kelimenin dışında çeşitli sayfalarda ön ses y-/c- için Oğuz ve Kıpçaklarda cet- (yit-) "yetiş, ulaş-" (DLT 331), cun- (yun-) "yıkılmak" (DLT 331), Kıpçak vb.lerinde cigi (yigi) "sağlam, sık dikiş" (DLT 446) örnekleri vardır. Böylece DLT'de yet-/cet-, yigi/cigi, yinçü/cinçü, yogdu/cogdu, yun-/cun olmak üzere beş kelime ön seste y->c- değişimi görülmekte ve Kâşgarlı bu durumu bir Oğuz ve Kıpçak özelliği olarak açıklamaktadır.

Zeynep Korkmaz, Kâşgarlı'nın DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça için belirttiği y->c değişiminin 11. yüzyıldan sonraki Oğuzca metinlerde bulunmadığını, tersine bu ses değişiminin Kıpçakçada olduğunu, bu yüzden de Kâşgarlı'nın y->c değişimini Oğuzca için vermesinin bir yanlışlık olarak kabul edilebileceğini söyler (Korkmaz, 1973: 44). L. Celey de Kâşgarlı'nın belirttiği durumun kısmen kabul edilebileceğini çünkü Oğuzlarda böyle bir ses değişiminin olmadığını Kıpçak boylarının tamamında da c- kullanılmadığı belirtir (Celey, 1964: 62). Kâşgarlı'nın hem Oğuzlar hem de Kıpçaklar için belirttiği durum o dönem için geneli temsil etmeyip bir ağız özelliği olmalıdır. Zira, tarihî dönemdeki Türkçe yazılı eserlere bakıldığında ön seste y-'nin büyük oranda korunduğu görülmektedir. Gürer Gülsevin de Dîvânu Lugâti't-Türk'teki verilere dayanarak 11. yüzyılda Oğuz diyalektlerini belirlediği çalışmasında Kâşgarlı'nın Oğuzca için kaydettiği ses özellikleri dışında aykırı örneklerin bulunmasını o dönemde birden fazla Oğuz ağızı bulunmasıyla açıklar (Gülsevin, 2016: 272-294). Dolayısıyla aynı durum Kıpçakça için de geçerli olmalıdır. Bugün Kıpçak lehçelerinde, Tatar yazı dilinde ve ağzlarında ön seste hem y- hem de c-'li örneklerin bulunması tarihî dönemlerde de farklı ağzların bulunduğu anlamına gelir.

Funda Toprak, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kıpçakça kaydıyla verilen kelimelerin tarihî Kıpçak söz varlığı içindeki yerini incelediği çalışmasında Divan'da ön seste y- ile başlayan dokuz kelime göstermektedir. DLT'de bunlardan dördü (yayğuk ~ yazğuk "kısırak memesinin ucu, yimşen "Kıpçak ülkesinde yetişen yabancı bir meyvenin adı", yükünç "namaz", yal-"yanmak") Kıpçak kaydıyla; dördü (yawlak "kötü, düşkün", yeñ-"yen-", yubıla-"aldat-, hile yap-", yut-"yut-") Oğuz ve Kıpçak kaydıyla; biri de (yaljuk "cariye, odalık") Oğuz, Kıpçak ve Suvar kaydıyla gösterilmiştir (Toprak, 2003: 81-88). Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un "*Bütün isim ve fiillerin başındaki ye'ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim'e döner.*" ifadesine rağmen eserde Kıpçak kaydıyla verilen beş kelime c- sesi ile başlarken, yine Kıpçakça kaydı ile verdiği dokuz kelime ise y- ile başlamaktadır. Gülsevin, Kâşgarlı Mahmut'un eserinin başlarında "Diyalektlerin Değişiklikleri Üzerine Söz" başlığı altında verdiği bilgilerden Oğuzcaya ait olanların, muhtemelen en yaygın olan ve Selçukluların en iyi temsil eden prestij ağızı olmalıdır, der (Gülsevin, 2016: 289). Hâliyle bu durum Kıpçak lehçeleri için de düşünülmeli ve Kâşgarlı'nın eserini yazdığı dönemde Kıpçakçanın da farklı ağzlarının bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği durum bir tarafa bırakılırsa Eski ve Orta Türkçe dönemi eserlerinde ön seste y-'nin korunduğu görülür. Harezmi Türkçesi (Argunşah-Sağol Yüksekaya-Tabaklar 2010: 115) ile Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde ortak Türkçe kelimelerde kelime başı /y/ sesi, /y/ olarak görülür (Özyetgin, 2001: 107). Hatta Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak

(Kuman) Türklerine ait olan ve Kıpçak ağızlarından derlenerek oluşturulan (Ercilasun, 2004: 386) Codex Cumanicus'ta ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de Türkçe kelimelerde ön seste y- görülmektedir (Argunşah-Güner, 2015: 63-64).

Tatar Türkçesi Orta (Kazan), Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) olmak üzere üç büyük ağız grubundan meydana gelir. Tatar yazı (edebî) dilinin kuralları büyük oranda Orta (Kazan) bölgesi ağızlarına dayanır. Yazı dilinin fonetik unsurları ve söz varlığı Orta ağız grubuna, morfolojik kuralları büyük oranda Batı (Mişer) ağızlarına, söz dizimi ve üslup özellikleri de ortak Türkçeye ve eski Tatar edebî diline dayanır (Zekiyev, 1998: 554; Mexmutova-Borhanova, 1969: 613; Exetov, 1984: 13). Tatar Türkçesinin yazı dili hâline gelmesi 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gerçekleşir. Orta (Kazan) diyalektin özellikle de onun Kazan ardı ağızları edebî norm olarak kabul edilir, diğer diyalektlerin de bu ağızlara uygunlaştırılması 1905 yılındaki devrimi doğuran sosyal hareketlerin neticesi olarak ortaya çıkar. Ancak Tatar edebî dilinin standartlaşması, yaygınlaşması, halk diline yaklaştırılması, ağızlara dayandırılması, ağızlardan alınan kelimelerle zenginleştirilmesi, kurallarının belirginleştirilmesi, devlet dili durumuna gelmesi 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra gerçekleştirilir (Celey, 1947: 10-11). Bu arada, Tatar ağızlarının birbirine yakın olduğunu ve aralarındaki farkların da çok büyük olmadığını belirtmekte fayda vardır.

Tatar halkının bir coğrafyada, merkezî bir devlet bünyesinde yaşaması İdil boyu Bulgar Devleti zamanından başlayıp Altın Orda ve Kazan Hanlığı dönemlerinden devam edip gelmektedir. Haliyle İdil Bulgar Devletinden kalan mezar taşları Tatar Türkçesinin ilk edebî ürünleri olarak değerlendirilmektedir. İdil Bulgarlarından kalan mezar taşlarında ön seste y-/c- kullanımını bir arada görmek mümkündür:

Axirata başıwi hicratran alşı cüür şoxur wanım cal řa'bān ayxi bēlinci küwen eti (Tekin, 1988: 56); *wafati balşıwi tārřa cıyeti cüür cıyerminşi cal muharram ayxi belinci küwen eti* (Tekin, 1988: 74); *tārřa cıyeti cüür cırem cıyeti cal eti* (Tekin, 1988: 120) gibi örneklerde cıyeti “yedi”, cür “yüz”, cırem “yirmi”, cal “yıl” kelimelerinde ön seste c- sesi bulunurken *Bulgari Musa oğlı Receb zıyareti turur. Axir vefatı birilmiş tarihte yiti yüz ikirmi tokuzında irdi; Rebiülahir ayının sekizinde tarih yiti yüz otuz tōrtte irdi* (1338 tarihli); *Yigirmi iki yaşında vefat boldu hicreide yiti yüz onbirdi* (1311 tarihli); *Yigirmi iki yaşına vefatı boldu... yılı it cırtan yiti yüz otuz yitide* (Celey, 1954: 63) gibi örneklerde ise yidi, yüz, yigirmi, yıl, yaş gibi kelimelerde ön seste y- bulunmaktadır. L. Celey, Bulgar kabir taşlarında ön seste y-/c- sesinin bir arada bulunmasını bir ağız özelliği olarak değerlendirir ve bugün de Tatar Türkçesi ağızlarında görülen bu durumun Bulgar dönemine kadar uzandığını belirtir (Celey, 1954: 64).

Eski Tatar edebî diline ait metinlerde de ön seste y-nin korunduğu görülmektedir. Kazan Hanlığı devrinde ve daha öncesinde yazılan Tuhfe-i Merdan, Nur-ı Sudur gibi eserlerde ön seste sıklıkla c- yerine y- sesinin yazıldığı tespit edilmiştir. Meselâ cir yerine yir “yer”, cil yerine yil “yel” gibi (Xakov, 2003: 84). Hatta ön seste y- kullanımı 19., 20. yüzyıla kadar devam ederek Kayyum Nasıyri, Abdullah Tukay'ın eserlerine de yansır. Celey, Bulgar kabir taşlarında ön seste kullanılan c- sesinin 14. yüzyıldan sonra y- olarak görölmesini de Batı (Mişer) ağızlarının yazı dilini etkilemesi ve daha baskın hâle geçmesiyle açıklar (Celey, 1947: 4). 14-15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar ön seste aktif olarak y- sesi görölürken 1917'deki Bolşevik ihtilalinden sonra y- ile birlikte c- sesi de aktif hale getirilir.

Ön seste y-/c- kullanımı Tatar diyalektolojisinde ağızların sınıflandırılmasında esas alınan ölçütlerden biridir. Buna göre Orta (Kazan) ağızlarında yaygın olarak ön seste c- sesi kullanılırken Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) grubu ağızlarında ise ön seste y- sesinin kullanımı hâkimdir (Yusupov, 2003: 32). Bu sebeple Orta (Kazan) ağızları c'leştirici, diğer iki ağız ise y'leştirici ağız olarak kabul edilmektedir (Celey, 1947: 14). Kısmen edebî dilin ağızlara tesiri ve ağızların birbirine tesiri neticesinde ağızlar arasında y-/c- geçişleri görölse de büyük oranda ön seste Orta ağız bölgesi c- sesini, Batı ve Doğu grubu ağızları ise y- sesini barındırır.

Tatar Ağızlarında Ön Seste y-/c- Sesinin Görünümü

Tatar Türkçesinin ağızları kendi içinde Kazan (Orta), Mişer (Batı), Sibir (Doğu) olmak üzere üç büyük gruptan oluşmaktadır. Orta (Kazan) diyalektin konuşucuları büyük çoğunluğu Tataristan, Başkurdistan, Mari, Udmurt ve Çuvaş özerk cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonuna bağlı Kirov, Ryazan, Perm, Sverdlovsk, Çilebi gibi bölgelerde, Batı (Mişer) diyalektinin konuşucuları Gorkiy, Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybişev, Volgograd, Orenburg bölgeleriyle Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinin çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. Doğu diyalektinin konuşucuları da Batı Sibirya'da Tümen, Omsk ve Novosibirsk gibi yerlerde yaşamaktadırlar (Alkaya, 2014: 44).

Üç büyük grubun da kendi içerisinde alt ağız bölgeleri bulunmaktadır. Buna göre Tatar Türkçesinin üç ağız grubunun kendi içerisindeki bölümlendirilmesini de şu şekilde göstermek mümkündür:

I. Orta (Kazan) Diyalekti:

1. Kazan Ardı Ağızları (1.1. Döbyaz Ağzı, 1.2. Mamadış Ağzı, 1.3. Baltaç Ağzı, 1.4. Layış Ağzı), 2. Berengı Ağzı, 3. Tav Yağı Ağızları (3.1. Nurlat Ağzı, 3.2. Kama Tamagı Ağzı, 3.3. Tarxan Ağzı), 4. Kreşin Ağızları Grubu (4.1. Kazan Ardı Kreşinleri Ağzı, 4.2. Tüben Kama Kreşinleri Ağzı, 4.3. Nagaybek Ağzı), 5. Nokrat Ağzı, 6. Kasım Ağzı, 7. Bastan Ağzı, 8. Perm Ağzı, 9. Minzele Ağzı, 10. Böri Ağzı, 11. Orenburg Bölgesi Ağızları (11. 1. Bogrıslan Ağızları, 11.2. Kargalı Ağzı), 12. Kamışlı Ağzı, 13. Krasnoufim Ağzı, 14. Zlatoust Ağzı, 15. İçkin Ağzı, 16. Turbaslı Ağzı, 17. Tipikey Ağzı, 18. Uçalı Ağzı, 19. Safakül Ağzı, 20. Esterhan Ağzı, 21. Tatar-Karakalpaklar Ağzı.

II. Batı (Mişer) Diyalekti

1. Temnikov Ağzı, 2. Lembre Ağzı, 3. Kuznetsk Ağzı, 4. Xvalın Ağzı, 5. Karsun Ağzı, 6. Mordva-Karatay Ağzı, 7. Melekes Ağzı, 8. Çistay Kreşinleri Ağzı, 9. Tav Yağı (Podbereze) Kreşinleri Ağzı, 10. Sterlitamak Ağzı, 11. Şarlık Ağzı, 12. Kostroma Ağzı, 13. Volgograd Ağzı, 14. Sergaç Ağzı, 15. Çüpreli Ağzı, 16. Sırkıdı Ağzı, 17. Tatarşçino (Kürşe) Köyü Ağzı, 18. Çistay Ağzı, 19. Baykıbaş Ağzı.

III. Doğu (Sibirya) Diyalekti

1. Tobol-İrtiş Ağızları (1. 1. Tümen Ağzı, 1. 2. Tobol Ağzı, 1. 3. Saz Yağı Ağzı, 1. 4. Tara Ağzı, 1. 5. Tevriş Ağzı), 2. Baraba Ağzı, 3. Tom Ağızları (3.1. Yevişte-Çat Ağzı, 3.2. Kalmak Ağzı)*.

Tatar Türkçesi ağızlarında ön ses y-'nin görünümü farklılık arz etmektedir. Mişer ve Sibirya grubu ağızlarında ön seste y- görülürken Orta (Kazan) grup ağızlarında ön seste çoğunlukla c- görülmektedir. Sibirya ve Mişer grubu ağızları bu sebeple y'leştirici ağızlar, Orta (Kazan) grup ağızlarda c'leştirici ağızlar (Exetov, 1984: 31) olarak kabul edilmektedir. Bu ağızlar içinde ön ses y-'yi en güçlü olarak koruyan ağızlar Sibirya grubu ağızlarıdır. Bu ağızların coğrafi olarak Orta grup ağızlarından uzak olması ve daha izole bir durumda bulunması sebebiyle ön seste y- güçlü bir şekilde korunmuştur. Edebî dilin etkisi ve daha çok bireysel kullanıma bağlı olarak az da olsa ön seste y->c- dönüşümü de görülür: cil "yel, rüzgâr", cir "yer", cırla- "şarkı söyle-", ceye "yay" (Alkaya, 2008: 73).

* Tatar Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması için bk. F. S. Bayazitova vd., *Tatar Xalık Söyleşler° I, II*, Kazan 2008.

Mişer grubu Tatar ağızları da ön seste y-‘yi büyük ölçüde koruyan ve bu sebeple de y’leştirci ağızlar olarak kabul edilen ağızlardır (Bayazitova, 2003: 240). Ancak Mişer ağızlarında da daha çok genç neslin konuşmasında ön seste y->c- değişmesine rastlanmaktadır. Bu durum edebî dilin etkisine bağlı olduğu gibi Orta grup ağız konuşurlarıyla bir arada yaşamaya bağlı olarak da ortaya çıkmaktadır: cıl “yıl”, citmiş “yetmiş, 70”, cey “yaz”, cir “yer”, cîri- “yürü-”, ciyıl- “yığıl-, toplan-”, cey- “yay-, ser-”, cil- (81-1) “yel, rüzgâr”, cit- “yet-”, cığit “yığit, genç”, cigirmi “yirmi”, cılan “yılan”, cag- “yak-”, ceye “yay”, cırla- “sarkı söyle-”, cort “yurt, ev” (Alkaya, 2014: 48).

Orta (Kazan) grup ağızlarında diğer iki ağız grubundan farklı olarak ön seste y- yerine c- sesi kullanılmaktadır. Orta grup ağızları bu özelliğinden dolayı c’leştirci ağızlar olarak nitelendirilmektedir. Ancak, Mişer gruplarıyla bir arada yaşayanların ağızlarında ve kısmen de yazı dilinin etkisiyle ön seste y- kullanımına da rastlanmaktadır. İdil boyu Tatarları tarihte Türk olarak adlandırılan çeşitli boyların ve az sayılı bazı halkların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. İdil Tatarlarının yapısında ve oluşumunda eski Bulgar, Çuvaş, Kıpçak, Hazar, Başkurt boylarının çeşitli kabileleri bulunur. Bu tarihî olgu, Tatar Türkçesinin diyalektal çeşitliliğinde de kendisini göstermektedir (Celey, 1947: 9).

Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubunun genel karakteristiği yukarıda belirtildiği gibi olmasına rağmen ağız grupları içerisinde ön seste y-‘nin korunması veya c-/dc-/dz-/d-/z-/j- gibi seslere dönüşmesi de görülebilmektedir. Ön seste y-‘nin durumu bakımından Tatar Türkçesi ağızlarında aşağıdaki durum söz konusudur:

1. Ön Seste /y-/nin Korunması

Yukarıda da belirtildiği gibi Sibiry ve Mişer grubu ağızları y’leştirci ağızlar olarak kabul edildikleri için ön seste y- büyük ölçüde korunmaktadır.

Sibiry ağızları bu yönüyle ön seste y-‘yi sistemli olarak koruyan ağızlardır: Kelime başında bulunan bütün /y/ler aslidir: Tev. yorço (<yurç. OTG, 260) “kayın birader”, Tüm. yılı (<yılığ. ETG, 310) “sıcak”, Tüm. yığit “yığit, genç”, Tom. yözök “yüzük”, Tev. yul “yol” (STT, 92), Saz Y. yıntsi “inci” (STT, 504), Yev.-Çat. yıraç “uzak” (STT, 575), Tob. yınke “yenge”. (TXS II, 279), Tar. yit- “yet-” (TXS II, 342), Bar. yös “yüz” (TXS II, 397), Kal. yöri- “yürü-”. (TXS II, 445).

Mişer ağızları da genel karakteristiği bakımından ön seste y-‘yi koruyan ağızlardan oluşur. 19 ağızdan ibaret olan Mişer grubunda Tatarşçino, Tav Yagı (Podbereze) ve Mordva-Karatay ağızları dışında kalan 16 ağızda ön seste y- kullanımı görülür. Bu ağızlarda çeşitli sebeplere bağlı olarak ön seste y- kullanımının yanı sıra bu sesin kısmi olarak /c-/ /dc/, /dz-/ /z-/ /j-/ gibi seslere dönüştüğü de görülmektedir. Bu seslerle ilgili durumlar ilgili başlıklar altında gösterilecektir. y- sesinin korunduğu örnekler: Ser. yıl “yıl”, (MTT, 64), Çüp. yugarı “yukarı” (MTT, 64), Kuz. yaz- “yaz-” (MTT, 64), Xva. yidi “yedi, 7” (MTT, 64), Kos. yumurka “yumurta” (MTT, 653), Sır. yırt “ev” (MTT, 479), Çis. yırtıl- (MTT, 444), Bay. yasa- “yap-” (MTT, 461), Lem. yakşı “iyi” (TXS II, 30), Kar. yiri- “yürü-” (TXS II, 74), Mel. yip “ip” (TXS II, 99), Şar. yir “yer” (TXS II, 156), Vol. yil “yel” (TXS II, 172), Bay. yasa- “yap-” (MTT, 461).

Orta (Kazan) Grubu ağızları genel karakteristiği bakımından ön ses y-‘nin c- olduğu ağızlardır. Bu sebeple Tatar diyalektolojisinde c’leştirci ağızlar olarak bilinir. Ancak, kendi içerisinde 21 ağızdan ibaret olan bu ağız grubunun kimi ağızlarında ön seste c- ile birlikte y- de görülmektedir. Bu durum daha çok Mişer ağız grubu konuşurlarıyla bir arada yaşamaktan ve edebî dilin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Diğer Orta (Kazan) grubu ağızlarından farklı olarak

Nokrat, Kamışlı, Zlatoust, İçkin, Tipikey, Uçalı ve Safakül ağızlarında ön seste güçlü bir y- eğilimi görülmektedir. Bu ağız konuşurlarının daha çok Başkurdistan'a ve Sibiryaya Tatarlarına yakın bölgelerde bulunması (Yusupov, 2003: 133), Başkurt veya Mişerlerle bir arada yaşamaları y- sesinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur: Nok. yırla- “şarkı söyle-” (US, 132), Kam. yılmış “yemiş” (ETD, 86), Zla. yır “yer” (TXS I, 319), İçk. yılı “sıcak” (US, 244), Tip. yiy- “yığ-, topla-” (TXS I, 360), Uça. yıl “yel” (TXS I, 374), Saf. yiti “yedi, 7” (ST, 77).

Ön seste y- sesini koruyan ağızlarda güçlü y'leşme eğiliminden dolayı kimi alıntı kelimelerdeki /c/ sesleri /y/ye dönüşmektedir: Bör. yawap (<Ar. cevāb) “cevap”. (TXS I, 244), Kam. yemeget (<Ar. cemāat) “cemaat” (TXS I, 293), Bay. yafa (<Ar. cefā) (32-15) “cefa” (MTT, 155), Ser. yıma (<Ar. cum'a) (2-43) “cuma” (MTT, 155), Çüp. yan (<Far. cān) (16-3) “can” (MTT, 155), Çis. yanwar (<cān-āver) (18-1) “canavar”, Zla. meryen (<Ar. mercān) “mercan” (TXS I, 319).

2. Ön seste c- kullanılan (y->c-) ağızlar

Orta (Kazan) grubu ağızları ön seste y->c- değişiminin güçlü olarak görüldüğü ağızlardır. Bu yönüyle ayırıcı bir özelliği de olan bu ağızlar Tatar dil biliminde c'leştirici ağızlar olarak adlandırılmaktadır. Bu ağızlar içinde Layış, Berengi, Nurlat, Kama Tamagı, Tüben Kama Kreşinleri, Nagaybek, Tatar Karakalpaklar ağızları ön seste c- nin kullanıldığı ağızlardır. Mamadış, Tarhan, Kazan Ardı Kreşinleri, Kasım, Perm, Minzele, Böri, Turbaslı ağızlarında da ön seste yaygın ve güçlü bir c- görünümü vardır:

Lay. cılan “yılan”. (TXS I, 43), Nur. cañğır “yağmur” (TXS I, 58), Kam. Tam. çeşil “yeşil” (TXS I, 70), Mam. cozoroq “yumruk” (TXS I, 30), Tarx. cırek “yürek” (TXS I, 80), Tüb. Kam. Krş. cana “yeni” (MTD 1974, 196), Nag. caz “bahar” (Yosıfov 2015, 15), Kas. cıl “yıl” (ETD, 88), Per. cañış “yanlış” (TXS I, 188), Min. cök “yük” (ETD, 45), Bör. cul “yol” (TXS I, 244), Tur. cır “türkü” (TXS I, 350).

Mişer grubu ağızlarından Sterlitamak ağzında ön seste y-/c- kullanımı bakımından karışık olsa da c- kullanımı bakımından biraz daha öne çıkmaktadır: cıyıl- “yığıl-, toplan-”, cır “yer”, cigirmı “yirmi, 20”, cılan “yılan” (MTT, 444).

Ön seste c- sesini barındıran ağızlarda güçlü c'leşme eğiliminden dolayı kimi alıntı kelimelerdeki /y/ sesleri /c/ye dönüşmektedir: Lay. çimce (<Rus. semya) “aile” (TXS I, 43), Ber. dönca (<Ar. dunyā) “dünya” (TXS I, 50), Kaz. Ard. Krş. pamilce (<Rus. familiya) “soyadı”, (TXS I, 95), Bör. werince (<Rus. varenye) “reçel” (TXS I, 244), Tur. prawlince (<Rus. pravleniye) “idare, yönetim” (TXS I, 350), Mor.-Kar. piçince (<Rus. peçenye) “bisküvi”. (TXS II, 79), Ste. fitca (<Ar. fidye) “ölen kişinin hayrına verilen sadaka” (TXS II, 131).

3. Ön seste y- ve c-'nin birlikte görüldüğü (y- ~ c-) ağızlar

Ön seste y- ve c-'nin güçlü olarak görüldüğü ağızları yukarıda belirtmiştik. Yukarıda belirtilen ağızlar y- ve c-'yi korumuş olsalar da çeşitli sebeplerle bu seslerin karışık kullanımına da rastlanmaktadır. Ös seste y-'nin güçlü olduğu ağızlarda c-; c-'nin güçlü olduğu ağızlarda da y- kullanımı görülebilmektedir. Bu ağız konuşurlarının bir arada yaşamaları, bilhassa genç neslin konuşmasında yazı dilinin etkisi, kimi ağızların Başkurt ve Mişer ağızlarıyla iç içe olması (Exetov 1984: 53) bu karışık kullanımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Sibiryaya (Doğu) grubu ağızları ön seste y-'nin kullanılması bakımından daha belirgindir. y- ~ c- paralel kullanımı daha çok Orta (Kazan) ve Batı (Mişer) ağızları arasında görülmektedir. F. Yusupov, coğrafi durumu da göz önünde bulundurarak meselâ Krasnoufim ağzında c- ve y- seslerinin paralel kullanımının Tatar Türkçesinin c'leştirici Orta (Kazan), y'leştirici Sibir Tatarları ağızları

ve y'leştirici Başkurt Türkçesinin birleştiği alanda oluşmasından kaynaklandığını söyler (Yusupov, 2003: 33). Bu durumun paralel kullanımın görüldüğü diğer ağızlar için de geçerli olduğu söylenebilir.

Orta (Kazan) grubu ağızlarından Mamadış, Baltaç, Berengi, Tarxan (Bua rayonunun bazı köyleri), Kazan Ardı Kreşinleri, Nokrat (Glazov bölgesi), Perm, Minzele (Belebey bölgesi), Bogrislan, Kargalı, Kamışlı, Krasnoufim, İçkin, Turbaslı ağızlarında y- ~ c- kullanımı kısmi olarak bulunmaktadır. Baltaç, Bogrislan, Kargalı ve Esterxan ağızlarında ise y- ~ c- paralel kullanımı daha yaygındır: Mam. yawım ~ cawım “yağış” (TXS I, 30), Bal. yastıq ~ castıq “yastık” (TXS I, 38), Ber. yakın ~ cakin “yakın” (ETD, 58), Tarx. yuq ~ cuq “yok” (TXS I, 80), Kaz. Ard. Krş. yurğan ~ curğan “yorgan” (TXS I, 95), Nok. cit- ~ yit- “yet-” (US, 132), Per. yabu ~ cabu “masa örtüsü” (TXS I, 188), Min. yul ~ cul “yol” (TXS I, 219), Bog. yögör ~ cögör- “koş-” (TXS I, 258), Karg. yon ~ cön “yün” (TXS I, 274), Kam. yır ~ cır “türkü” (TXS I, 293), Kra. yılık ~ cılık “yılık, at” (US, 32), Tur. yeşil ~ ceşil “yeşil” (TXS I, 350), İçk. yeyew ~ ceyew “yaya”. (US, 244), Est. yiber- ~ ciber- “gönder-” (TXS I, 396).

Mişer grubu ağızları da ön seste y-'nin ağırlıklı ve güçlü olarak kullanıldığı ağızlardır. Yine de farklı oranlarda Lembre, Kuznetsk, Xvalın, Karsun, Çistay Kreşinleri, Sterlitamak, Şarlık, Kostroma ve Sirkıdı gibi kimi Mişer grubu ağızlarında ve bu ağızların kendi içerisindeki kimi yerleşim birimlerinde y- ~ c- paralel kullanımına rastlanmaktadır: Lem. yığirmi ~ cığirmi (TXS II, 30), Kuz. yiy- ~ ciy- (MTT, 538-539), Xva. yeyew ~ ceyew “yaya” (TXS II, 55), Kar. yığit ~ cığit “delikanlı” (MTT, 617, 624), Çis. Krş. yır ~ cır “türkü” (TXS II, 110), Ste. yeşil ~ ceşil “yeşil” (TXS II, 131), Şar. yeyew ~ ceyew “yaya”. (TXS II, 156), Kos. yırıla- ~ cırıla- “türkü söyle-” (MTT, 655), Sır. yinge ~ cinge “yenge” (TXS II, 208).

Orta (Kazan) grup, Batı (Mişer) grubu ve daha seyrek olarak Doğu (Sibirya) grubu ağızlarında y-'nin c-'ye değişmesi dışında, y- sesinin c-'ye değişmesinden sonra /c/ sesi üzerinden dc-, d'c'-, dz-, dz'-, d'z'-, tç- gibi birleşik sesler ve bu seslerin tekleşmesiyle de c', ç, d, d', z, z', j- gibi normal veya palatal sesler ortaya çıkar.

y->c- üzerinden ortaya çıkan dc-/ d'c'-/ dz-/ dz'-/ d'z'-/ tç- gibi birleşik sesler daha çok Mişer grubu ağızlarında daha az oranda ise Orta grup ağızlarında görülmektedir. Tatar Türkçesi ağızlarında birleşik ve palatal seslerin meydana gelmesi daha çok komşu halkların tesiriyle ve bir arada yaşamaktan kaynaklanmaktadır. L. Ş. Arslanov'a göre Mişer Tatar ağızlarındaki palatalleşmiş ünsüzlerin varlığı Mordvincenin etkisiyle ortaya çıkmıştır (Arslanov, 1991: 15). L. T. Maxmutova da palatalleşmiş ünsüzlerin Fin-Ugor dillerinden Mordvince (d', t', z', s', l', n', r', ts'), Udmurtça (d', t', z', s', l', n', ç) ve Komicede (d', t', z', s', l', n', ç, dz") görüldüğünü belirterek Mişer ağızlarındaki palatal unsurların, komşuluk ilişkileri ve aynı coğrafyada yaşamadan dolayı, Mordvincenin etkisiyle oluştuğunu söylemektedir (Maxmutova, 1978: 56-57). Osman Nedim Tuna da Türkçenin tarihî dönemlerinde ve yine günümüzde bazı ağızlarında (Altay ve Ural Türk ağızları) görülen palatalleşme olayını komşu dillerin (Slav, Ural) tesiriyle açıklamaktadır (Tuna, 1960: 215). Exetov, Tatar Dialektolojiesi adlı çalışmasında birleşik ve palatal seslerin bulunduğu Sergaç, Çüpreli, Lembre, Temnikov gibi Mişer grubu ağızlarının dil özelliklerini ele alırken Mişerlerin bu bölgelerde Rus, Mordvin, Çuvaş gibi unsurlarla karışık ve bir arada yaşadıklarını belirtir (Exetov, 1984:103-115).

4. Ön seste y->dc- değişmesi

Ön seste y->dc- değişimi bilhassa Mişer grubu ağızlarına has olan bir değişmedir. Mişer grubu ağızlarından en çok Mordva-Karatay, Çistay Kreşinleri, Tav Yağı Kreşinleri ve Çistay ağızlarında görülen bu sese kısmen Sergaç, Temnikov, Lembre, Xvalın, Volgograd, Kuznetsk, Karsun, Şarlık, Çüpreli ve Baykıbaş ağızlarında da rastlanmaktadır (Alkaya 2014: 76). Ser.

dcey- “yay-, ser-” (MTT, 76), Çüp. dciŋge “yenge” (MTT, 76), Çis. dcidi “yedi, 7” (MTT, 76), Bay. dcit- (32-9) “yet-” (MTT, 76), Lem. ^dciy- “yığ-, topla-” (MTT, 76), Xva. dcibek (<yipek. KTS, 324) “ipek” (MTT, 76), Mor.-Kar. dcañır (113-17) “yağmur (MTT, 76), Kar. dcığırmi “yirmi, 20” (MTT, 76), Çis. Krş. dcar- (138-1) “yar-” (MTT, 76), Tav. Y. Krş. dcuk (143-34) “yok” (MTT, 76), Kuz. dcik- “atı arabaya koş-” (MTT, 527), Şar. dcir “yer, toprak” (MTT, 582), Tem. dcitmiş “yetmiş, 70” (MTT, 508), Vol. dcil “yel” (TXS II, 177).

Mişer ağızlarına has bir ses olan dc- bilhassa Mişer ağız konuşurlarıyla bir arada yaşayan veya Mişerlere sınırdas olan (Bayazitova vd., 2008a: 156, 168) Döbyaz, Nurlat, Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Kasım ve Bastan ağızlarında görülmektedir. y- ve c- nin dışında görülen dc- gibi seslerin konuşulduğu ağızlarda etnik bakımdan karışıklık veya diğer dillerin etkisi de görülür. Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinlerinin ağızlarında Rus, Çuvaş, Mari, Mordvin, Udmurt gibi halkların dil özellikleri vardır. Aynı zamanda Hristiyanlaşan bu Tatarlar adı geçen halklarla bir arada yaşamakta ve bu durum da dil özelliklerini etkilemektedir. Ayrıca Mari, Udmurt, Çuvaş gibi unsurların bir kısmının zamanla Tatarlaşması veya Tatar gruplarıyla karışması farklı dil özelliklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Bayazitova vd., 2008a: 87, 111).

dc- sesi Orta (Kazan) grubu ağızlarından Döbyaz, Kasım ve Bastan ağızlarında yaygın, Nurlat, Kazan Ardı Kreşinleri ve Tüben Kama Kreşinleri ağızında da dağınık olarak görülmektedir: Döb. dcidi “yedi, 7”, (TXS I, 24), Nur. y->^dc-: ^dcey “yaz” (TXS I, 57), Kaz. Ard. Krş. dcıy- “yığ-” (GTK, 199), Tüb. Kam. Krş. dcuk “yok” (GTK, 226), Kas. dcul “yol” (TXS I, 160), Bas. dcımşaq “yumuşak” (TXS I, 170).

5. Ön seste y->d'c'- değişmesi

Ön seste y->d'c'- değişimi Mişer ağızlarından Mordva-Karatay ağızında görülür. y- sesi bu ağızda ve yukarıda da görüldüğü gibi bir çok ağızla patlamalı dc- sesine dönüşür. Güçlü patlamalı dc- sesi Mordva-Karatay ağızında incelenerek palatal d'c'- şeklini alır (Bayazitova vd. 2008a: 78). Palatal sesler bilhassa Mişer ağızlarında görülür. Mişer Tatar ağızlarında “d, l, n, r, s, t, v, z” ünsüzlerinin ayrıca yumuşamış (palatal) şekilleri de (d', l', n', r', s', t', v', z') kullanılmaktadır (Alkaya, 2014: 68).

6. Ön seste y->dz- değişmesi

Mişer grubu ağızlarında ve Orta grubun Kazan Ardı Kreşinleri ağızında görülen bir ses değişimidir. dz- sesi Mişer ağızlarından başta Kürşi (Tatarşçino) köyü ağızı üzere Sergaç, Çistay, Baykibaş, Meleks, Şarlık ve Çüpreli ağızlarında görülür.

Kür. dzandır- “yak-, yandır-” (MTT, 77), Ser. dzidi “yedi, 7” (MTT, 77), Çis. dzir “yer” (ETD, 101), Bay. dzıyl- “yığıl-, toplan-” (MTT, 77), Mel. dzil “yel” (TXS II, 99), Şar. dzeyew “yaya” (TXS II, 156), Çüp. dzıylış “toplantı, toplanma” (TXS II, 198).

dz- Orta grubun Kazan Ardı Kreşinleri ağızında da görülmektedir: Kaz. Ard. Krş. ^dzawlıq “başörtüsü”, ^dzidi “yedi, 7”, ^dzey “yaz”, ^dzuq “yok”, ^dzuğarı “yukarı”. (TXS I, 88), dzan- “yan-” (GTK, 203).

7. Ön seste y->d'z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağızında görülen bir ses değişimidir. dz- sesinin yumuşayarak palatalleşmesi sonucu meydana gelir: d'zey “yaz”, d'z'aylı “uygun”. (TXS II, 226).

8. Ön seste y->dz'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ve Baykıbaş ağızlarında çok seyrek görülen bir ses değişmesidir. y->dz- değişmesinin ardından /z/nin palatalleşmesiyle ortaya çıkmıştır: Çis. dz'ir “yer” (MTT, 448), Bay. dz'inge “yenge” (MTT, 476).

9. Ön seste y->z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağızında çok seyrek görülen bir ses değişimidir. Komşu ağızların ve edebî dilin etkisiyle palatal d'z'- çift ünsüzü kullanım aktifliğini yitirmekte ve d'z'- sesi z'- olarak da görülmektedir (Bayazitova vd. 2008b: 226). Böylece y->z'- değişimi ortaya çıkmaktadır:

Çis. z'aylı “uygun”, z'iyılış “toplanma, toplantı”. (TXS II, 226).

10. Ön seste y->tç- değişmesi

Orta (Kazan) grup ağızlarından Kasım ağızında bilhassa yaşlıların konuşma dilinde görülen bir ses olayıdır. Ön seste görülen tç- sesi daha çok Mişer ağızlarında görülen bir sestir ve ç- sesinden (ç->tç-) dönüşür: çık->tçık-, çakır->tçakır, Çuvaş>tçuvaş, uç>otç gibi. Mişer ağızlarında seyrek olarak alıntı kelimelerde /ts/ ve /c/ seslerinden de /tç/ye dönüşmektedir: çitça (<Rus. sitsev) “basma kumaş”, metçit (<Ar. mescid) “mescit” (Alkaya, 2014: 93). Kasım ağızında görülen bu ses Mişer ağızlarının etkisiyle meydana gelmiş olmalıdır. Zira, orta kuşak konuşurları kendilerinin Mişer ağızıyla konuştuklarını ifade etmektedirler (Bayazitova vd., 2008a: 156).

Kas. tço'la- (ed. yokla-) “uyu-”, tçıla- (ed. yıla-) “ağla-”, tçiralma “patates”, tçir “yer”, tçıvat- (ed. yuvat-) “teskin et-, teselli et-”, tçiri “yürek”, tçat- “yat-”, tçeyew “yaya”. (TXS I, 161).

11. Ön seste y->ç- değişmesi

Ön sesteki y->ç- değişmesi Sibiryâ (doğu) grubu ağızları ile Orta (Kazan) grup ağızlarından Kasım ve Temnikov ağızlarında seyrek olarak görülen bir ses olayıdır. Ön seste y- yerine ç- kullanımı Tuva, Hakas, Şor gibi Kuzeydoğu Türk lehçelerinde görülür (Serebrennikov-Gadjieva 1979: 56). Kelime başı y>ç değişimi Tuva Türkçesinde kurallıyken, Hakas Türkçesinde de yaygın olarak görülmektedir: Tuv. yedi>çedi, yok>çok, yazuk>çazıg “yanlış, hata”, yay>çay “yaz” (Arıkoğlu 2007b: 1162) ; Hak. yurt>çurt, yıl>çıl, yığ>çıg- (Arıkoğlu, 2007a: 1093). Bu ses Kasım ağızında Mişer ağızlarında da görülen ve bir üst maddede görülen tç- sesindeki /t/nin zayıflayıp düşmesiyle (y->tç->ç-) ortaya çıkmış olmalıdır: çıla- (ed. yıla-) “ağla-”, çıbat- (ed. yuat-) “teselli et-”, çöri- (ed. yöri-) “yürü-”, çat- “yat-”, çiralma (<yer alma) “patates” (ETD, 88). Penza vilayetinin Kamenka rayonuna bağlı Kikın ve Muçalı ağızlarında da ön seste görülmektedir: çıy- “yığ-, topla-” (ETD, 115), çılı “sıcak” (ETD, 115)

Ön seste ç- ağızı Sibiryâ ağızlarından Tümen, Baraba, Yevişte-Çat ve Kalmak ağızlarında seyrek olarak görülmektedir. Bu ağızlardaki y->ç- değişimi de y->c->ç- şeklinde olmuştur. Zira, Sibiryâ Tatar ağızlarında tonsuzlaşma genel bir özelliktir. Hatta alıntı kelimelerdeki /c/ler de /ç/ye dönüşmektedir: höçüm (<Ar. hucüm) “hücum”, çefa (<Ar. cefā) “cefa”, çan (<Far. cān) “can, sevgili” gibi. Nitekim aşağıdaki ağızlarda /ç-/li olarak görülen örneklerin büyük çoğunluğu Tatar edebî dilinde /c-/li olarak görülmektedir (cit-, cil, cıy-, ciber-.

bk. TTS). Dolayısıyla c- sesi Sibiryâ Tatar ağızları için, y- ile ç- arasında bir geçiş sesidir (Alkaya 2008: 74-75).

Tüm. çit- “yet-, ulaş-” (STT, 179), Tüm. çil “yel” (STT, 179), Tüm. çiy- “yığ-, topla-” (STT, 179), Tüm. çiber- (<yiber-) “gönder-” (STT, 179), Bar. çeyin (<yay-ın) “yazın, yaz vakti” (YST, 42), Bar. çır “türkü” (YST, 42), Yev-Çat. kilçör- (<kil-ip yör-) “gel-” (DST, 234), Kal. çat- “yat-”.

12. Ön seste y->c'- değişmesi

Orta (Kazan) grubun Zlatoust ve İçkin ağızında c-'nin palatalleşmesi sonucu yer yer ortaya çıkmış bir sestir. Zlatoust ağızının Belokatay rayonunun Yuğarı Bilenke ağızı ile İçkin ağızının Kurgan bölgesindeki Tagıl ve Tarsuk köyleri ağızlarında görülmektedir (Bayazitova vd., 2008a: 319, 337): Zla. y->c'-: c'eyew “yaya”, c'iy- “yığ-, topla-”, ' “yedi, 7”. (TXS I, 319), İçk. c'it- “yet-”, c'ılan “yılan”, c'ıuq “yok”. (TXS I, 337).

13. Ön seste y->d- değişmesi

Orta (Kazan) grubun Kazan Ardı Kreşinleri ve Minzele ağızları ile Mişer grubu ağızlarından Mordva-Karatay ağızında seyrek olarak rastlanır. İlgili ağızlarda ağızda da y- ses- önce dc- ve dz- seslerine dönüşür, ardından dc-'deki /c/ sesinin ve dz-'deki /z/ sesinin düşmesiyle d- sesi (y->dc-/dz->d-) oluşur (Yusupov, 2003: 245; Bayazitova vd., 2008a: 88, 219):

Kaz. Ard. Krş. duq “yok”, duğarı “yukarı”, daqşı “iyi”. (TXS I, 88), Min. difek (ed. yifek) “ipek”. (TXS I, 219), Mor-Kar. dırak “uzak”, dawlık “başörtüsü” (TXS II, 79).

14. Ön seste y->d'- değişmesi

Mişer ağızlarına özgü olan palatal d' sesi Mişer grubu ağızlarından Mordva-Karatay ve Çistay ağızı ile Orta (Kazan) grup ağızlarından Döbyaz ve İçkin ağızlarında görülmektedir.

Çistay ve Mordva-Karatay ağızında ön seste y- ünsüzünün karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Bu iki ağızda ön ses y->dc- dönüşümü yaygındır. y->dc- dönüşümüyle ortaya çıkan dc- çift ünsüzündeki “c” unsuru kimi zaman kaybolur ve ön ses y-'nin karşılığı olarak palatal d'- sesi ortaya çıkar. Ön seste d'- ünsüzünün kullanımı Mordva-Karatay ağızında daha yaygındır (Alkaya 2014: 69). Çistay, Döbyaz ve İçkin ağızlarındaki kullanımı sınırlıdır.

Mor.-Kar. d'eş “genç”, d'iy- “yığ-, topla-”, d'il “yel, rüzgâr”, Çis. d'iñ- “yen-”, d'it- “yet-, ulaş-” (MTT, 69), Döb. d'imırqa “yumurta” (TXS I, 24), İçk. d'ir “yer” (US, 245).

15. Ön seste y->z- değişmesi

Bu ses değişimi Orta (Kazan) grubu ağızlarından Döbyaz, Mamadış, Layış, Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Minzele, Krasnoufim, Turbaşlı, Safakül; Mişer grubu ağızlarından da Temnikov, Melekes, Sterlitamak, Çüpreli, Baykıbaş, Çistay, Tatarşino (Kürşi) ağızlarında seyrek olarak görülmektedir. Bu ses değişimi y->c- üzerinden gerçekleşmektedir. İlgili ağızlarda önce y->c->dz- değişimi meydana gelmiş, ardından /d/ sesi zayıflayıp eriyince ortaya y->z- değişimi çıkmıştır (Alkaya 2014: 179; Bayazitova vd., 2008a: 43).

Döb. zidı “yedi, 7”, (ETD, 37), Mam. zöri- “yürü-” (TXS I, 31), Lay. zasa- (ed. yasa-) “yap-” (TXS I, 43), Kaz. Ard. Krş. zırla- “türkü söyle-”. (GTK, 204), Tüb. Kam. Krş. zıyıl-

“yığıl-, toplan-” (GTK, 224), Min. zuq “yok” (TXS I, 219), Kra. ziber- “gönder-”. (TXS I, 304), Tur. zaz “bahar” (TXS I, 350), zizi “yedi, 7” (ST, 77).

Tem. ziyıl- “yığıl-, toplan-”. (TXS II, 15), Mel. zil “yel” (TXS II, 99), Ste. zidi (TXS II, 130) “yedi, 7”, Çüp. zey- “yay-, ser-” (MTT, 179), Çis. zir (ETD, 101) “yer”, Kür. zırt “yurt, ev” (MTT, 179), Bay. ziyıl- “yığıl-, toplan-” (TXS II, 241).

16. Ön seste y->z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağızında çok seyrek görülen bir ses değişimidir. Komşu ağızların ve edebî dilin etkisiyle palatal d'z'- çift ünsüzü kullanım aktifliğini yitirmekte ve d'z'- sesi z'- olarak da görülmektedir. Böylece y->z'- değişimi ortaya çıkmaktadır:

Çis. z'aylı “uygun”, z'iyılış “toplanma, toplantı”. (TXS II, 226).

17. Ön seste y->j- değişmesi

Daha çok Orta (Kazan) grubu ağızlarında seyrek ve bölgesel olarak görülen bir ses değişmesidir. Bu değişim c- üzerinden (y->c->j) c-'nin bütünüyle sızıcılaşmasıyla gerçekleşir. Krasnoufim (Yaman-Yılga, Bugalış-Tamak, Urta Bugalış, Erte-Şigiri, Ufa-Şigiri köyleri), İçkin (Tagıl ve Tarsuk köyleri), Tipikey, Esterxan (Kartuzan köyü) gibi Orta (Kazan) grup ağızlarıyla Mişer ağızlarından Kostroma ağızında görülmektedir: Kra. jılan “yılan” (US, 32), İçk. jurğan “yorgan” (US, 245), Tip. jidi “yedi, 7” (TXS I, 360), Est. jıy- “yığ-, topla-”. (TXS I, 412), Kos. jayma “ince açılmış ekme, lavaş” (MTT, 81).

Krasnoufim, İçkin, Tipikey ağızlarının konuşulduğu bölgeler coğrafi olarak Başkurdistan'a yakın yerlerdir. Başkurt Türkçesinde ön seste y->j- değişimi olmasa da bilhassa alıntı kelimelerde iç seste -c->-j- değişimi görülür: heji (<hacı), hejet (<hacet), baja “bacanak”, xuja (<hoca) “sahip, efendi” (Dmitriyev, 1948: 20). y->j- değişimi de c- üzerinden olduğu için bir Başkurt Türkçesi etkisi düşünülebilir.

Sonuç

Tatar Türkçesi yazı dili ön seste y- ve- c- sesini bir arada bulundurmasıyla diğer Türk lehçelerinden farklılık göstermektedir. Bu durum diğer Türk lehçelerinin etkisinden ziyade Tatar Türkçesinin iç yapısından kaynaklanmaktadır. İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarında da görüldüğü gibi o dönemde ön seste hem y- hem de c-'nin bulunduğu ağızlar söz konusudur. Kıpçakça için ön seste hem y- hem de c-'li kullanımlar DLT'de de görülmektedir. Bu durum bugün de Tatar ağızlarının ön seste y- (Mişer ve Sibiry grubu ağızları) ve c- (Orta grup ağızları) seslerinin bir arada bulundurmasıyla anlaşılmaktadır.

Gerek tarihî dönemlerde gerekse günümüz Tatar yazı dilinde ve ağızlarında ön seste y- sesi c- sesine göre daha fazla kullanım alanı bulmuştur. Tatar Türkçesi ağızlarında ön seste y-, c- kullanımının belirgin olduğu ağızlar olmakla birlikte ağızlar arasındaki etkileşimler ve geçişler sebebiyle her ikisinin bir arada kullanıldığı ağızlar da söz konusudur. Ayrıca y- sesinin c-'ye dönüşmesiyle c- üzerinden dc-, d'c'-, dz-, dz'-, d'z'-, tç- gibi birleşik sesler ve bu seslerin tekleşmesiyle de c', ç, d, d', z, z', j- gibi normal veya palatal sesler ortaya çıkmıştır.

Tarihî dönemlerdeki Tatar edebî diline ait eserlerde y- sesinin c- sesine göre daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. 20. yüzyıla kadar devam eden bu durum, 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra değişikliğe uğramıştır. Yazı dilinin halk diline ve ağızlarına yaklaştırılması düşüncesinden yola çıkılarak yazı dilinin fonetik kurallarının Orta gruba ait Kazan Ardı ağızlarına dayandırılması sonucunda tarihî yazı dilinde yaygın olan ön ses y-'nin kullanımı daralarak c- sesi aktifleştirilmiştir. Böylece Türkçe kelimelerde ön seste y- çoğunlukta olmakla birlikte c-'li kullanımlar da artmıştır. Sonuç olarak bugün Tatar yazı dilinde birlikte

görülen ön seste y-/c- kullanımı, Tatar Türkçesinin tarihî ve çağdaş dönemlerinde bulunan bir ses özelliğinin 20. yüzyılda biraz da müdahaleyle yazı diline yansımış/yansıtılmış durumundan ibarettir.

Kaynaklar

- ALKAYA, Ercan (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yay.
- ALKAYA, Ercan (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa -Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA-Özcan TABAKLAR (2010). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa-Galip GÜNER (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007a). Hakas Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., s. 1085-1148.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007b). Tuva Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., s. 1149-1228.
- ARSLANOV, L. Ş. (1991). *Osobennosti Govora Mordvi-Karatayev, Mordva-Karatay: Yazık i Folklor*, Kazan.
- BAYAZİTOVA, F. S. (2003). *Tatar Mişer Ruxi Mirası*. Saransk.
- BAYAZİTOVA, F. S. vd. (2008a). *Tatar Xalık Söyleşlerİ I*. Kazan.
- BAYAZİTOVA, F. S. vd. (2008b). *Tatar Xalık Söyleşlerİ II*. Kazan.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014a). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II, Güneydoğu/Karlık Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014b). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA- Mehmet ÖZEREN (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri IV, Kuzeydoğu Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-S. Kaan YALÇIN (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I, Güneybatı/Oğuz Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- CELEY, L. (1947). *Tatar Dialektologiyesi*. Kazan.
- CELEY, L. (1954). *Tatar Tıñıñ Tarixi Fonetikası Buyınça Materiallar*. Kazan.
- DMİTRİYEV, N. K. (1948). *Grammatika Başkirskogo Yazıka*. Moskva-Leningrad.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). Köktürkçe ile Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler. *Makaleler* (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yay., s. 113-118.
- ERSOY, Feyzi (2007). Çuvaş Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., 1285-1340.
- EXETOV, G. X. (1984). *Tatar Dialektologiyesi*. Kazan.
- GÜLSEVİN, Gürer (2016). 11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı? *Bilig*. Kış, S. 76, s. 269-300.

KÂŞGARLI MAHMUD (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu). Ankara: TDK Yay.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih (2007). Saha Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., 1229-1284.

KORKMAZ, Zeynep (1973). *Marzubân-nâme Tercümesi* (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). Ankara.

MAXMUTOVA, L. T. (1978). *Opit İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka*. Moskva.

MEXMUTOVA, L. T. -N. V. BORHANOVA (1969). *Tatar Tıñmıñ Dialektologik Süzlği*. Kazan.

ÖZYETGİN, A. Melek (2001). *Ebū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l Etrāk. Fül: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: KÖKSAY.

SEREBRENNİKOV, B. -N. GADJİEVA (1979). *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov*. Baku.

TEKİN, Talât (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: TDK Yay.

TOPRAK, Funda (2003). Divanü Lugati't-Türk'te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri. *Türkoloji Dergisi*. C. XVI, S. 2. Ankara, s. 79-90.

TUNA, Osman Nedim (1960). Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller. *TDAY-B*, s. 213-282.

XAKOV, Vaxit (2003). *Tıl-Tarix Közğışi*. Kazan.

YUSUPOV, F. Y. (2003). *Tatar Teleney Dialektları Ural Söyleşleri*. Kazan.

ZEKİYEV, M. Z. (1998). *Törki-Tatar Etnogenezi*. Kazan-Moskova.

Kısaltmalar

ETD: G. X. Exetov (1984). *Tatar Diyalektologiyesi*. Kazan.

GTK: F. S. Bayazitova (1986). *Govorı Tatar-Kryaşen v Sravnitelnom Osveşçenii*. Moskva.

TXS I: F. S. Bayazitova vd. (2008). *Tatar Xalık Söyleşleri I*. Kazan.

TXS II: F. S. Bayazitova vd. (2008). *Tatar Xalık Söyleşleri II*. Kazan.

ST: F. Y. Yusupov (2013). *Safakül Tatarları Ütkeni hem Bügingiş*. Kazan.

STT: Ercan Alkaya (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yay.

MTD 1974: L. T. Maxmutova (Red.) (1974). *Materialı po Tatarskoy Dialektologii*. Kazan.

MTT: Ercan Alkaya (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.

US: F. Y. Yusupov (2003). *Tatar Teleney Dialektları Ural Söyleşleri*. Kazan.

Yosıpov 2015: F. Y. Yosıpov (2015). Nagaybek Tatarları Söyleşiniñ Fonetik Üziñçelikleri Turında. *Fenni Tatarstan*. 2015, C. 1, S. 4, s. 9-18.